

מה שכחה ועדת אגרנט?

מוטי גלוסקה

יובל שנים חלף מאז יצאה לדרכה ועדת החקירה הממלכתית בעניין מלחמת יום הכיפורים שגרמה לטלטלה רבתי בחברה הישראלית. עם ותק של 40 שנה בעולם המשפט, ובהמשך צלילה למעמקי חקר ההיסטוריה של מלחמת יום הכיפורים, אני ניגש לבחון במבט ביקורתי ומזווית אישית את עבודת הוועדה תוך רצון להפנות זרקור לאותם נושאים שבהם היא לא דנה ולא חקרה. זאת, בלא קשר לעיסוק בכשל המודיעיני ובהיערכות הצבא למלחמה שפרצה בהפתעה.¹

6 באוקטובר 1973 – רח' קפלן 9, תל אביב

יום הכיפורים, שבת, 6 באוקטובר 1973, השעה 09:30. הטלפון בבית הורי מצלצל. על הקו קצין מפיקוד הצפון – מפקדי בשירות הסדיר. "תגיע למטה הפיקוד". לא היה זמן לשאול, לברר, לשאוב פרטים. אך לפני חודשיים השתחררתי משירות סדיר. המדים והנעליים הגבוהות נחו בקדמת הארון. שבועיים קודם לכן התקיים טקס קבלת פנים לסטודנטים חדשים בפקולטה למשפטים של אוניברסיטת תל אביב. כאן פגשנו במי שלימים נהיה מורה נערץ על רבים מאיתנו – פרופ' אמנון רובינשטיין. הייתי ערוך לתחילת הלימודים. ואולם, בגלל המלחמה ההיא הגעתי לבסוף לבניין הלכנים האדומות בקמפוס שכרמת אביב רק בפברואר 1974.

למי שגר כמוני ברחוב קפלן, הרחוב של מחנה המטכ"ל בקריה, היה ברור שמתרחש משהו בלתי ברור. באותו בוקר של יום הכיפורים האורות דלקו במשרדי הצבא ששכנו ברחוב.

¹ד"ר מוטי גלוסקה, אל"מ, ניהל במשך כ-40 שנה משרד עורכי דין בתחום המשפט המסחרי והנדל"ן. עבודת הדוקטורט שלו עסקה בנושא "בין אגרנט לווינוגרד, סוגיות ביישום המלצות של ועדות חקירה". מרצה בנושאי השיח הביטחוני בישראל ותהליכי קבלת החלטות.

מכוניות נסעו באופן חופשי לחלוטין. חיי התהפכו באותו יום. סמוך לשעה שתיים בצהריים כבר נכנסתי בשערי מחנה פיקוד צפון שבנצרת. באותן דקות ממש חלחלה בקרבי תחושה, שנהפכה לידיעה, שהתפתחה בהמשך לתובנה שמתחוללת מלחמה אמיתית או משהו דומה מאוד לזה. מאותו יום, ובמשך כמעט ארבעה חודשים, השתתפנו, אנשי המערך הלוגיסטי, במאמץ הלחימה.

שם, בצפון, במטה ובשטח, פגשתי, לראשונה בחיי, את המתים ואת הפצועים. בחדר המלחמה, מול לוחות האיכון ומתוך המולת מכשירי הקשר והטלפרינטרים נחשפה בפני תמונה כללית איומה, בעדשה רחבה, כזו שרבים מן הלוחמים בשדות המערכה, כל איש במקומו, התקשו לראות בזמן אמת.

בפברואר 74' נָחַתִּי בפקולטה למשפטים, וזאת אחרי ארבעה חודשים שבהם נמצאתי בגופי וברוחי בעולם אחר לגמרי. למדתי בשני סמסטרים במקביל, ובחלוף חודשיים גויסתי מחדש. ב"מובלעת" התנהלה מלחמת התשה מדממת. נשארתי במדים כמעט שנה נוספת. שירות מילואים בפיקוד הצפון נהפך לחלק מחיי במשך כמעט 40 שנים.

בימים ההם לא יכולתי להרהר בנסיבות שבהן פרצה המלחמה, לא כל שכן להתעמק בדיוני ועדת אגרנט. בחורף 1973-1974 עוד בוססנו בבוץ וניסינו להקל את חייהם של החיילים שהמשיכו להילחם בסורים. במקום אחר, נקי יותר, פרוע פחות, נטול צליפות וארטילריה מתפוצצת, במסגרת לימוד דיני עונשין ופקודת הנזיקין האזרחיים, ואף בשיעורי משפט חוקתי, שאז קראנו לו קונסטיטוציוני, לא עסקנו במוסד שנקרא "ועדת חקירה ממלכתית". למציאות מצמיחה, רבת ניגודים, של שם וכאן, נוסף ממד המוות, אובדן מוחלט. יותר מדי הורים וילדים ורעיות ואחיות ואחים ובני דודים וידידים וחברות וחברים נשזרו אל תוך השכול. לבי נשאב למשפחה הזו, וראשי מיאן להרהר בלקחים ולהתמסר לחיפוש אשמים.

מעולם המשפט להיסטוריוגרפיה של המלחמה

כמי שבא מעולם הפרקטיקה המשפטית ועל רקע חוויה אישית מעצבת, היה ברור לי כי המעבר לשדה ההיסטוריה יוביל אותי ואת מחקרי למלחמת יום הכיפורים ואל ועדת אגרנט. בעקבות הדו"ח הראשון של הוועדה, בתחילת אפריל 74', הרמטכ"ל וקצינים בכירים נוספים "הלכו הביתה". עד מהרה מפגיני תנועות המחאה הביאו להתפטרותה של גולדה מאיר – ועמה ממשלתה החדשה. בתמימות אופיינית למי שיצא משדה המערכה וראה את הגבורה וההקרבה, נצרב בי המיתוס ולפיו הוועדה "זיכתה" את מי שנתפסו אחראים למחדל – ראש הממשלה ושר הביטחון. היום ברור שתמונה זו, שעדיין ממלאת תפקיד מרכזי בעיצוב התודעה הישראלית, היא חלקית וראויה – אולי אף מחייבת – דיון ציבורי רציני ונטול פניות. יתרה מזאת, חשוב מאוד לבחון נושאים שהוועדה, מטעמיה, העדיפה לפסוח עליהם.

ועדת אגרנט יוצאת לדרך

המונח "ועדת חקירה" עלה לראשונה ב-7 באוקטובר בישיבת ממשלה, ביום השני למלחמה, כאשר לשאלת השר נתן פלד (מפ"ם), מדוע הוזמנו רק השרים ה"תל אביבים" להתייעצות אצל ראש הממשלה ביום שישי, השיבה גולדה מאיר, "אתה רוצה ועדת חקירה?"² כך, אולי בלי דעת, נורתה הירייה הראשונה בדרך לכינונה של ועדת אגרנט.

משפסקו הקרבות בחזית המצרית, ב-24 לחודש, החלו להתגלות סדקים בלכידות החברתית – בזירה הפוליטית ובאמצעי התקשורת. האופוזיציה החלה לתקוף. "צה"ל ניצח, המדינה הפסידה", טען ח"כ אלימלך רימלט,³ מראשי הליכוד. מדוע "לא גייסתם המילואים ומדוע לא קירבתם את הכלים?" התריס מנהיג האופוזיציה, ח"כ מנחם בגין.⁴ בעיתונות צצו שאלות, ובציבור גברו קולות המחאה. עד מהרה התברר לצמרת המדינית כי כְּשֶׁלִי יום הכיפורים, שבהם דבק הכינוי "מחדל",⁵ מחייבים בירור מעמיק באמצעות ועדת חקירה ממלכתית.

חוק ועדות חקירה, תשכ"ט-1968,⁶ היה צעיר למדי. עד 1973 הוקמו רק שלוש ועדות חקירה ממלכתיות: ועדת זוסמן לחקר הצתת המסגד באל-אקצא;⁷ ועדת עצינוני לעניין מעשה שוחד בענף הכדורגל;⁸ ועדת ויתקון לפרשת "נתיבי נפט" – שחיתות בשוק קידוחי הנפט.⁹ אירועים מדיניים וצבאיים נחשבו עד אז מחוץ לתחום של ועדות ממלכתיות. מלחמות קודמות – מלחמת הקוממיות, מלחמת סיני, מלחמת ששת הימים ומלחמת ההתשה – לא נחקרו בשעתן בין מפני שהסתיימו בהישגים צבאיים מובהקים (אולי למעט "ההתשה") ובין מחמת נסיבות חברתיות ייחודיות למדינה במצור, בשנות ילדותה ונעוריה. מיום ליום תפחה ההבנה בקרב הדרג המדיני כי המערכה הכבדה, שהותירה כמעט 2,700 חללים, למעלה מ-7,000 פצועים וכ-300 שבויים, שנפתחה בהפתעה, ושתוצאותיה שנויות במחלוקת, טעונה תגובה משמעותית ומרשימה בממד הציבורי, והממשלה בחרה להתמודד עם האתגר בדרך של מינוי ועדת חקירה ממלכתית.

הציבור הישראלי, לרבות גורמים שביקרו קשות את התנהלותה של הממשלה, נתן אמון מלא בוועדה, וזאת בעיקר בזכות הרכבה: השופט שמעון אגרנט, נשיא בית המשפט העליון; השופט משה לנדוי, ממלא מקום נשיא בית המשפט העליון; יצחק נבנצל, מבקר המדינה; יגאל ידין וחיים לסקוב – שני רמטכ"לים לשעבר.¹⁰

הוועדה החלה בעבודה מיד ב-18.11.1973. היא ישבה על המדוכה כ-15 חודשים, קיימה 156 ישיבות ושמעה 90 עדים; 188 עדים נוספים הופיעו בפני אוספי החומרים. תיקי הוועדה כוללים אלפי עמודים של עדויות ואלפי מסמכים. חומרים לא מעטים שלא נחשפו לציבור עד עצם היום הזה.

הוועדה פרסמה שלושה דו"חות, שהקיפו אלפי עמודים. דו"ח חלקי ראשון צנוע בהיקפו (33 עמודים) נמסר ב-1 באפריל 1974 לראש ממשלה וליושב ראש ועדת החוץ והביטחון בכנסת.¹¹ הדו"ח חולל זעזוע רבתי בחברה ובצבא. עם פרסומו סיימו את תפקידיהם הרמטכ"ל

דוד אלעזר, ראש אמ"ן אלי זעירא, עוזר ראש אמ"ן אריה שלו, אלוף פיקוד הדרום שמואל גונן, וקציני המודיעין יונה בנדמן ודוד גדליה.¹² עשרה ימים אחרי פרסום הדו"ח, בעקבות מחאה ציבורית עזה, התפטרה גולדה מאיר – ועמה ממשלתה.¹³

יצחק רבין, שהקים ממשלה חדשה ביוני 74', קיבל לידי ב-1 ביולי את הדו"ח השני של הוועדה – מסמך עב כרס בשני כרכים.¹⁴ בינואר 75' הגישה הוועדה דו"ח שלישי שכלל ארבעה כרכים.¹⁵ ככל הידוע, שני הדו"חות המאוחרים לא עוררו דיונים מעמיקים, אם בכלל, בממשלה, בוועדת השרים לביטחון, בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת או בצה"ל. רבין וממשלתו וכן הרמטכ"ל הנכנס מוטה גור ובכירי מטהו לא עסקו ברצינות בדו"חות הוועדה.¹⁶ הם העדיפו להקהות את "תסמונת אגרנט" בשורות צה"ל ו"להמשיך הלאה". ועדת אגרנט הולידה אמנם טלטלה רבתי בחברה הישראלית וחילופי גברא בממשלה ובצבא, אבל רבות ממסקנותיה לא נלמדו והמלצותיה המהותיות יושמו רק באופן חלקי, אם בכלל. התוצאה של כל זה: כשלים לא מעטים חזרו על עצמם במלחמות לבנון הראשונה (1982) והשנייה (2006). יעידו על כך, בין היתר, דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לחקר הטבח שביצעו הפלנגות הנוצריות במחנות הפליטים שבביירות ("ועדת פֶהֶן"),¹⁷ ודו"ח ועדת הבדיקה הממשלתית לבדיקת המערכה בלבנון (ועדת וינוגרד).¹⁸

בדיקה של הכשלים החוזרים ונשנים מצביעה על ליקויים חמורים בתהליכי למידה והפקת לקחים. בדיקה מעמיקה יותר מגלה כי הכשל אינו מתמקד רק במה שהוועדה חקרה ובדקה, אלא גם, ואולי בעיקר, באותם תחומים שהוועדה לא טיפלה בהם וכלל לא חקרה אותם.

ועדות חקירה ועולם המשפט

מינוי חברי ועדת חקירה בידי נשיא בית המשפט העליון והצבתו של שופט בראש ועדת החקירה מחזקים את מעמדה כגוף שיפוטי או מעין שיפוטי. שר המשפטים, יעקב שמשון שפירא, שהביא בשעתו את הצעת חוק ועדות חקירה לאישור הכנסת, טען כי הוא "יליד ביתה של הרשות השופטת", ואך טבעי הוא שיראו בה מעין "זרוע ארוכה" של רשות זו.¹⁹ ואולם, ועדת החקירה איננה ערכאה שיפוטית. היא נחוצה כזרוע של הרשות המבצעת, שמסקנותיה והמלצותיה אמורות לסייע לממשלה להתוות מדיניות לעתיד תוך לימוד לקחי העבר.²⁰

ועדת חקירה פועלת כפי שפועל גוף מנהלי, ולכן דרך פעולתה והחלטותיה נתונות לביקורת שיפוטית. ככל הנוגע להטלת האחריות האישית, הוועדה חייבת להזהיר מראש את מי שעלול להיפגע ממסקנותיה. תנאי זה גורם לכך שהמעורבים בחקירה נעזרים בעורכי דין, עובדה שעלולה להפוך את ההליכים למורכבים וארוכים. מטעם זה החליטה ועדת אגרנט, תוך מתן פרשנות דווקנית להוראות סעיף 15 לחוק ועדות חקירה, ולימים גם

ועדת וינוגרד (באופן מפורש), שלא לשלוח מכתבי אזהרה ולא להטיל אחריות אישית.²¹ הרמטכ"ל דוד אלעזר וראש אמ"ן אלי זעירא, מבכירי נפגעייה של ועדת אגרנט, טענו כנגד הוועדה כי היא לא הזהירה אותם כראוי ולא אפשרה להם להתגונן.²² שני ניסיונותיו של אלוף פיקוד הדרום לשעבר, שמואל גונן, לתקוף את ועדת אגרנט בבג"ץ בסוגיה זו נדחו.²³ היתרון של ועדת חקירה על פני הערכאות המשפטיות הוא בכך, שבעוד פורום משפטי מובהק דן ב"ריב" שבין אדם לחברו או בין אדם לרשות, יכולה ועדת חקירה לדון בכל נושא שהוגדר לה בכתב המנדט, לרבות נושאים אקדמיים ותיאורטיים, ובלבד שהם בעלי חשיבות ציבורית. עם זאת, בעוד פסקי דין של ערכאה שיפוטית הם בני אכיפה, הרי שיישום וביצוע המלצות של ועדות חקירה נתונים לשיקול דעתה של הרשות שמינתה את הוועדה – שיקול דעת שההתערבות השיפוטית לגביה מצומצמת ביותר.²⁴

ממד אישי בטרם כתיבה

מי שחווה את האירועים נשואי החקירה באופן אישי מתקשה לכתוב עליהם. השתתפות במערכות הצבאיות שאותן אני חוקר. במלחמת יום הכיפורים (שהולידה את ועדת אגרנט), שִׁירְתִי כקצין מילואים צעיר; במלחמת לבנון הראשונה (שהולידה את ועדת פֶּהֶן) השתתפתי כקצין ותיק בדרגת רב-סרן; במלחמת לבנון השנייה (שהולידה את ועדת וינוגרד) נטלתי חלק כמפקד יחידה בדרגת אלוף-משנה.

ד"ר גדעון אביטל-אפשטיין כתב בספרו "1973 – הקרב על הזיכרון", כדלקמן:

חויית השתתפות תרמה ודאי להחלטתי לחקור את הבניית סיפורה של מלחמת יום הכיפורים בזיכרון הישראלי. כל מי שחי כאן, בארץ הזאת, בימים ההם, נושא עמו מן הסתם התנסות אישית וזיכרון פרטי מן המלחמה...

התנסות במלחמה היא ממצא עובדתי שחובה עלי לדווח על אודותיו, בהנחה כי השפעה כלשהי ודאי נוכחת בטקסט, בשים לב לכך שהמלחמה עבורי היא גם סיפור חניכה אישי, והמטען הנפשי שלי כלפיה אינו בטל בשישים. את טיבה והיקפה של אותה השפעה נבצר ממני לאמוד גם בדיעבד, אך נטלתי על עצמי להיות מודע לאותו פוטנציאל השפעה ולספק דין וחשבון רציף לגביו...²⁵

אינן ספק כי במבט לאחור, בחלוף 50 שנים, ניתן לבחון בצורה שונה ומקצועית יותר את האירועים. במאמר קצר זה אני מבקש לגעת בסוגיות שאינן עומדות בדרך כלל במרכז השיח הציבורי והמחקרי על אודות ועדות חקירה ובדיקה בכלל וועדת אגרנט בפרט, וזאת בהקשר מלחמתי מובהק.

נושאים שהוועדות לא חקרו

רבות מן המסקנות וההמלצות של ועדות החקירה (אגרנט, כהן ווינוגרד) לא יושמו. כשלים שהוצגו בדרו"חות לא טופלו, חזרו על עצמם – ועלולים להתרחש שוב. ואולם, מתברר כי תקלות וטעויות חמורות כרוכות גם בנושאים שהוועדות כלל לא עסקו בהם ולא חקרו אותם. ממצאים, מסקנות והמלצות שנכללו בדרו"חות מבוססים על עדויות ומסמכים שהיו בפני הוועדה ועל ניתוח חומר הראיות. משנמצא שהיו נושאים שכלל לא נחקרו, וממילא לא נמצאו לגביהם אמירות בסיכומי הדרו"חות, לא מתעוררת אפילו השאלה מדוע לא תוקנו הפגמים. השמטה, דילוג או ויתור מודע על בירור סוגיות כאלה ואחרות עלולים מן הסתם לייצר כשלים חמורים, חוזרים ונשנים, בתחומי הזירה המדינית והמרחב הצבאי. ניתן לראות בבירור כי הוועדות השונות לא דנו בנושאים שניתן להגדירם נושאי ליבה – כאלה היורדים לשורש הבעיה שיצרה את הכשל, ותחת זאת הסתפקו בנושאים נקודתיים. כך למשל נהגה גם ועדת אגרנט, שהתמקדה בכשל המודיעיני במלחמת יום הכיפורים. נשיא בית המשפט העליון, השופט מאיר שמגר, אשר ישב בראש שתי ועדות חקירה שעסקו בנושאים המצויים בממשק שבין המדיני לביטחוני – ועדת החקירה לעניין הטבח במערת המכפלה בחברון וועדת החקירה לפרשת רצח ראש הממשלה יצחק רבין – הגדיר בדרו"חות שפורסמו, ולימים גם בספרו "תם ולא נשלם", באופן מפורש במה הוועדות לא עסקו:

מניסיוני למדתי את עומק הפער בין התקוות שתולים בוועדות חקירה לבין יכולתן להשפיע על הנעשה בפועל. שום ועדה, יהיו חבריה נשואי פנים ומוכרים ככל שיהיו, אינה יכולה לפתור בעיות שהחברה כולה אינה מסוגלת להתמודד איתן.²⁶

בדרו"ח ועדת החקירה הממלכתית לחקר רצח ראש הממשלה יצחק רבין נאמר:

ועדה זו לא מונתה לחקור את הגורמים והטעמים שהביאו ליצירת תרבות חברתית ופוליטית אשר הרצח היה ביטויה. היא לא נתבקשה לתת את דעתה לנסיבות שהולידו את הרצח. זו גם אינה מלאכה שוועדת חקירה יכולה וצריכה ליטול על עצמה. הוועדה הוגבלה, בדין, לבחינת תפקוד האישים והמערכות המוסדיות שהיו ממונים על ביטחונן של ראש הממשלה.²⁷

האם אכן אלו פני הדברים? האם אכן כתב המנרט של הוועדה הגביל את היקף החקירה? האם היתה לוועדה הסמכות להרחיב את היקף החקירה? והאם אנו מקבלים כמובן מאליו את עמדתו של השופט שמגר?

ועדות וכתבי המינוי וההסמכה

ועדות החקירה והבדיקה נתנו פרשנות, כל אחת בדרכה, לכתבי המנדט שלהן, ובמסגרת זו תחמו גם את נושאי הבירור ואת טווחי הזמן שבהם התמקד הדיון. בהחלטת הממשלה מ'18 בנובמבר '73 (שלושה שבועות אחרי שוך קרבות מלחמת יום הכיפורים) נקבע:

העניינים כדלקמן, היינו:

1. המידע בימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים על מהלכי האויב וכוונותיו לפתוח במלחמה וכן הערכות והחלטות של הגורמים הצבאיים והאזרחיים המוסמכים לכך בקשר למידע האמור;
2. היערכותו של צה"ל למלחמה בדרך כלל, כוננותו בימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים ופעולותיו עד לבלוימת האויב הם עניינים בעלי חשיבות ציבורית חיונית הטעונים בירור.²⁸

לפי סעיף 2 (ב) של חוק ועדות חקירה, הוועדה מוסמכת לפנות לממשלה כדי שזו, בין היתר, תרחיב או תבהיר את נושא החקירה והממשלה רשאית להיענות לפנייה כאמור. ועדת אגרנט לא עשתה שימוש בסמכותה זו.²⁹

הוועדה קבעה לעצמה כי נקודת ההתחלה לבדיקתה היא 1 בינואר 1972 – ראשית כהונתו של דוד אלעזר כרמטכ"ל.³⁰ מכאן שהוועדה בחרה לפסוח על החלטות, תהליכים ופעולות שהתקבלו, התרחשו או לא התממשו בפרק הזמן שבין מלחמת ששת הימים לאותו מועד (לרבות מלחמת ההתשה ותהליכים מדיניים משמעותיים).

קביעה זו, על פניה, מצטיירת בדיעבד כשרירותית למדי, ובכל מקרה לא נומקה די הצורך. היום מזהים מחקרים רבים זיקה של ממש בין מלחמת יום הכיפורים ונסיבות פתיחתה לבין מה שקרה ומה שלא קרה בין יוני '67 לדצמבר '71.³¹ ועדת אגרנט התעלמה לחלוטין ממהלכים מדיניים ומהחלטות של הדרג המדיני-פוליטי בישראל. היא גם לא עסקה בתפיסת הביטחון הלאומי, שמן הראוי היה לבחון אותה אחרי שהושגה שליטה בסיני וברמת הגולן, בדגש על המרחק בין קווי הפסקת האש החדשים לבין מרכזי האוכלוסייה.³² יש הטוענים כי מלכתחילה סוגיות אלה חרגו מגדר סמכותה של ועדת אגרנט, וכי דיון בהן משמעותו היתה השגת גבולו של הדרג המדיני הנבחר.³³

ועדת כהן תיארה בקצרה את המצב בלבנון אך התמקדה באירועי ערב ראש השנה וראש השנה תשמ"ג במחנות הפליטים שבביירות.³⁴ הוועדה לא עסקה בשיקולי הדרג המדיני (למשל, השאיפה לברית עם פלג אחד בעם הלבנוני – נוצרים שהונהגו בידי בשיר ג'ומאייל), או באופייה ה"מתגלגל" של הלחימה.³⁵ ועדת וינוגרד סימנה את מועד נסיגת

צה"ל מלבנון, מאי 2000, כנקודת ההתחלה של בדיקתה, וזאת בלי להתייחס לשיקולים שהנחו את מקבלי ההחלטות לגבי מעורבות ישראל אצל השכנה מצפון ממלחמת לבנון הראשונה, אם לא כבר מ-1976.³⁶

ועדת אגרנט – היכן הדין במהלכים המדיניים?

ועדת אגרנט לא עסקה כלל בהיבטים המדיניים הקשורים במלחמת יום הכיפורים, ולאור קביעתה כי אחריותו של דרג מדיני היא שאלה שעל הציבור לעסוק בה – הוועדה לא בחנה כלל את המהלכים שקדמו לפרוץ המלחמה בזירה המדינית. ההתמקדות בכשל המודיעיני הביאה באופן טבעי למסקנה כי המלחמה היתה בלתי נמנעת, וכי אילו ניתנה התרעה מספקת היו התוצאות שונות, ואולם מלחמה היתה פורצת בכל מקרה.³⁷ בדר"ח השני, שכלל הרחבות והנמקות לדר"ח הראשון, כתבה ועדת אגרנט:

לא מצאנו שמתפקידנו להעביר תחת שבט ביקורתנו את ההחלטות המדיניות – אסטרטגיות עצמן, את מסרות המלחמה או עקרונותיה של תוכנית מלחמתית זו או אחרת. אלה היו בשבילנו נתונים שיצאנו מהם כדי לבחון את אופן ניהול הקרבות (...) וכן כדי להעריך כראוי את הכישלונות וההישגים שהיו תולדה של הקרבות הנדונים.³⁸

האם גבולות הדיון של הוועדות (אגרנט, כהן ווינוגרד) מקורו אך ורק בפרשנות שנתנו הן עצמן לכתבי המנדט? ניתן להעריך בזהירות כי באווירה הציבורית ששררה במועד שבו פעלו הוועדות הללו, לא היה גורם כלשהו שהיה מבקר את הילוכן של הוועדות אילו לו קבעו לעצמן נושאי דיון משלימים. ההפך הוא הנכון – כפי שניתן היה לראות מההתייחסות הציבורית לעבודת הוועדות בטרם הוקמו ובמהלך עבודתן, ניתן היה לראות כי היתה להן יד חופשית לחלוטין בכל הקשור לפרשנות כתבי המנדט ולנושאים שהן בחרו להתמקד בהם. יתרה מזו, ניתן לומר שהיתה ציפייה לכך שהוועדות ירדו לשורשי הדברים. מכאן ניתן להבין את האכזבה למקרא הדר"ח של ועדת אגרנט בכל הקשור לפעולת הדרג המדיני, מחדליו ואחריותו, שבאה לכלל ביטוי בעיקר בתגובת הציבור ובמחאה, שהביאה בסופו של יום להתפטרותה של גולדה מאיר – ועמה ממשלתה כולה.

היסטוריוגרפיה שאחרי ועדת אגרנט

מלחמת יום הכיפורים ודו"ח ועדת אגרנט אינם יורדים מסדר היום הציבורי גם בחלוף 50 שנים. עובדה היא כי שטף הכתיבה בקשר למערכה זו ולתוצאותיה נמשך עד עצם היום הזה אם כי – וכאן החשיבות הגדולה – הנרטיב המאפיין את ההתייחסות למלחמה השתנה. הכתיבה על אודות המלחמה החלה ביצירת המונח "מחדל", כאשר עיקר חצי הביקורת מופנים נגד האחראים למחדל המודיעיני ולהיעדר ההתרעה שהשפיעו בעיקר, אבל לא רק, על הימים הראשונים למלחמה.³⁹ בהמשך עסקו חוקרים, עיתונאים ולובשי מדים בעיקר בתוצאות הצבאיות של המערכה, שאותן תיארו כהישג צבאי של צה"ל, בעיקר לנוכח מצב הפתיחה האומלל.⁴⁰ במקביל, ונוסף על כך, התפתח דיון סביב האירועים המדיניים בדרך למלחמה, שבמסגרתו הועלתה טענה כי מדובר היה במלחמת ברירה במובן זה שניתן היה למנוע אותה.⁴¹ הדו"ח החלקי של ועדת אגרנט, שפורסם באפריל '74, נתן את הגושפנקה לכך שהמחדל הוא, קודם כול ומעל הכול, הכשל המודיעיני. הוועדה אמנם עסקה גם בנושאים נוספים, כמו משטר ומשמעת ותחזוקת מחסני חירום ובחוליים כאלה ואחרים שפקדו את החברה הישראלית מאז מלחמת ששת הימים, אך היא ראתה בכשל המודיעיני את אם כל חטאת.⁴² הנושאים הנוספים נכללו בדו"חות המאוחרים, שכאמור לא נדונו ברצינות בפורומים צבאיים ואזרחיים בכירים.

סמוך לאחר המלחמה התפתחה הגישה, לפיה הכשל המודיעיני אינו חזות הכול, וכי הסיבות לכשלים, לתקלות ולהפתעות הן רחבות יותר ועמוקות יותר. ככל שאלה הם פני הדברים, מדובר בנושאים שוועדת אגרנט כלל לא עסקה בהם. יעקב חסדאי, מהחוקרים ואוספי החומרים לוועדת אגרנט, פרסם את מחשבותיו כמה שנים לאחר המלחמה. חלק מהדברים שכתב נאסרו לפרסום. התובנה העיקרית של חסדאי היתה:

מכיוון שהרביתי ללמוד היסטוריה, נוטה אני להאמין שתוצאותיהן של מלחמות נקבעות פחות על ידי החלטות בשדה בקרב ויותר על ידי מעשים ותהליכים המתחוללים שנים לפני המלחמה בליבם ובמוחם של בני אדם.⁴³

עמדה זו אמנם יכולה להתאים גם ל"קונספציה" ולדבקות בה, אך היא מציבה גם רעיון נפרד: התנהלות מלחמה ותוצריה אינם נקבעים רק לפי הערכות מצב צבאיות-אופרטיביות, ולעתים הן מעבר לתחום התמחותם ותפיסתם של אנשי צבא. נוסף לכך, חסדאי, כמו ועדת אגרנט, חָלַק על עמדה פופולרית, ולפיה דפוסי ההתנהלות של החברה מכתובים במידה רבה גם את התנהלות הצבא – רוצה לומר, לגישתו, מצב החברה אינו אליבי לכשל הצבאי. חסדאי פירט תופעות שליליות שהתגלו בצבא ערב המלחמה, וכבר אז, ובניגוד למקובל באותה עת בקרב ההנהגה הפוליטית והצבאית, סבר כי "הניצחון הצבאי לא היה

חד-משמעית.⁴⁴ לעומת זאת, הוא ציין את העובדה שהישגי הצד השני היו פרי מהלכים צבאיים ומדיניים, ומסקנתו היתה כי "כדי להבין את אשר קרה לצה"ל בשנים שקדמו למלחמת יום הכיפורים, יש לבחון את דמות החברה הישראלית באותן שנים".⁴⁵

עמנואל ולד דן במלחמות '73 ו-'82, וסבור אף הוא כי לצד השני היו הישגים משמעותיים במלחמה בהשיגו את מרב מטרותיו, והתוצאה, "ביום הכיפורים נגרר צה"ל למלחמה שלא החליט עליה, לא קבע את עתותיה ולא היה מוכן אליה מכל בחינה אפשרית, קונספטואלית, אסטרטגית, טקטית וארגונית היערכותית".⁴⁶

ולד תלה חלק מליקויי מלחמת לבנון הראשונה בכשלי ועדת אגרנט לדון גם בסוגיות צבאיות החורגות מעבר לכישלון המודיעיני. ואולם את עיקר הכשל תלה ולד בתהליך לקוי של הפקת לקחים מכל המלחמות שישראל היתה מעורבת בהן. ולד נמנה עם אלה שגורסים כי לישראל אין תפיסת ביטחון לאומי ואסטרטגיה ברורה, ולדעתו לא גובשה כזו מאז ימי דוד בן-גוריון. לטעמו, הערכות מצב צבאיות, שגויות, הן שהכתיבו את המדיניות של קברניטי המדינה ולא כפי שצריך ונכון להיות. בשל כך, אין למדינה סיכוי להגשים מטרות מדיניות מעבר להסרת האיום. הביקורת של ולד הופנתה נגד העובדה שהדרג המדיני אינו מי שנושא באחריות לגיבוש תפיסת ביטחון לאומי. לימים הדברים קיבלו אישור בכתיבתו של יגאל קיפניס.⁴⁷

צבי לניר, אשר ניתח את סוגיית ההפתעה במלחמת יום הכיפורים, הבחין בין הפתעה מצבית (שהיא הפתעה) לבין הפתעה בסיסית (שהיא תדהמה).⁴⁸ המחדל המודיעיני הוא בגדר הפתעה מצבית, ולטעמו הניסיון להתמודד עם כשלים מעין אלה מתעלם מהסיבות האחרות לכשל, המהוות חלק מהמסגרות של ההפתעה הבסיסית. לדעתו, ועדת אגרנט לא התייחסה למדמי ההפתעה הבסיסית, קרי – תופעת הכשל נוגעת בקשת מגוונת של גורמים. למשל, מצבה של החברה הישראלית, האופוריה בעקבות מלחמת ששת הימים והאמונה שצה"ל הוא בלתי מנוצח. והוא מסכם ואומר:

במלחמת יום הכיפורים התמוטטה האמונה שצה"ל הוא שמורה בתוך החברה הישראלית, וכי אפשר לקיים לאורך זמן צבא באי של יעילות וחוסן בבידוד מפגעי החברה שמסביבו.⁴⁹

לדברי לניר, החברה נאלצה להתמודד עם גבולות הכוח של ישראל ולא השכילה להבין כי הישגי מלחמת ששת הימים אינם מונעים את האפשרות שצה"ל יוכה ושהאויב ישיג מטרות אסטרטגיות. לכך יש לצרף, כמובן, את השינויים שחלו ביכולותיו של האויב ובדימוי העצמי של החברה הישראלית, שינויים ששורשיהם, לדעתו, במלחמת ששת הימים ומלחמת סיני, וניתן אף לחזור לתוצאות מלחמת העצמאות.

ד"ר נדב מולצ'רסקי, בהתייחס לתובנה שיצרה ועדת אגרנט, טען:

בכותבה על הקונספציה של אמ"ן – מושג שלא רווח בחוגי המודיעין הישראלי קודם למלחמה – יצרה ועדת אגרנט קונספציה של זיכרון. מבחינה זו הוועדה, בדומה לבית המשפט העליון ולוועדות חקירה ממלכתיות אחרות, לקחה חלק חשוב לא רק בכתיבת ההיסטוריה הממסדית של מדינת ישראל, אלא גם בעיצובה ובשיקופה של תודעה היסטורית קולקטיבית.⁵⁰

בהטילה את מלוא האחריות בכשל המודיעיני והדבקות בקונספציה על הדרג הצבאי ובמתן "פטר" לדרג המדיני – גרמה ועדת אגרנט לכך שבשיח הציבורי, סמוך לפרסום הדו"ח ושנים אחר כך, כמעט שלא התקיים דיון בגורמים אחרים שהביאו למלחמה, לניהולה ולתוצאותיה. במידה כלשהי, ניתן אולי לייחס תגובה מצערת זו לפרסומים חלקיים של הדו"ח ולכך שטרם נחשפו כל החומרים שהיו בפני ועדת אגרנט.

אורי בר-יוסף סבור כי מסקנות והמלצות ועדת אגרנט בכל הקשור לכשל המודיעיני בכלל ולכשל ההתרעתי בפרט עדיין תקפות. זאת, גם לאחר חשיפת חומרים רבים ובהמשך לספרות שנכתבה בהקשר למלחמה ואשר ניסתה ליתן גם הסברים נוספים. עם זאת, גם לדעתו, בצד הכשל המודיעיני, קיימים רכיבים נוספים בהקשרים צבאיים שהשפיעו על התוצאה ולא היו קשורים בכשל המודיעיני וההתרעתי.

לדעת בר-יוסף, הגישה המסבירה את הכישלונות הצבאיים והמדיניים בליקויים ערכיים בחברה הישראלית ובצה"ל מגמדת את כשל ההתרעה. בר-יוסף נמנה עם אלה הסבורים כי ניתן היה למנוע את המלחמה לו החליט הדרג המדיני להיכנס בשנים 1970–1973 למשא ומתן עם מצרים. בהתנגדותו זו הפך הדרג המדיני את מלחמת יום הכיפורים למלחמת ברירה.⁵¹

איתי ברון, שהיה רח"ט מחקר, הבוחן את המחקר המודיעיני במציאות המשתנה, סבר כי:

כיום כבר ברור שהכשל המודיעיני היה חלק מכשל רחב הרבה יותר, שכלל גם כישלון של הדרג הפוליטי בעיצוב המדיניות הישראלית לפני המלחמה וכישלון של הדרג הצבאי הבכיר בתחום החשיבה הצבאית והכנת צה"ל למלחמה. שני כישלונות אלו הושפעו מהכשל המודיעיני, אך גם השפיעו עליו. לפיכך, אף שהכשל המודיעיני היה טוטלי, אי-אפשר לראות אותו כעומד בפני עצמו. אין בכך כדי להפחית מהכשל המודיעיני, אך יש בכך כדי למקם אותו בהקשר נכון יותר, כחלק ממסגרת רחבה של גורמים ותהליכים, שללא הבנה עמוקה שלהם ושל הזיקות ביניהם קשה להבין מה בעצם אירע.⁵²

יואב גלבר שלל את הקביעה, שלפיה היה מדובר במלחמת ברירה. לטענתו, לא היתה הצעה מצרית ממשית שהצד הישראלי יכול היה לקבלה:

מלחמת יום הכיפורים לא היתה אף אחד מכל הדימויים או התוויות שדבקו בה. תוצאותיה לא נבעו ממחדל מודיעיני ערב פרוץ המלחמה אלא משורה ארוכה מאוד של תפיסות, קונספציות, מעשים ומחדלים מודיעיניים, צבאיים ומדיניים, שראשיתה בקיבוע דמותו של החייל הערבי ביום השביעי של מלחמת ששת הימים בדמות הבורחים מסיני והשבויים בעתלית, המשכה בפעולת כראמה במרס 1968 (שהיתה אות אזהרה ראשון, שלא הוכר ככזה, מפני שיכרון הכוח שאחז את הצבא), בתופעות שנחשפו במלחמת ההתשה ובדרך שהמלחמה ההיא קובעה בתודעת הצבא והציבור. צה"ל שיחק שחמט עם עצמו והתאים לעצמו את מהלכי היריב. הוא התכוון למלחמה שהיתה, והיה זה מעשה מורכב, מחושב ומתכנן לאורך שנים, ולא מחדל בהיסח הדעת שנמשך ימים אחדים ערב המלחמה.⁵³

גאל קיפניס, במבט מחודש על אירועי שנת 1973, הציב כמה קביעות שיש להן חשיבות לענייננו:

מחקר וכתובה של היסטוריה מדינית ניתן לעשות רק לאחר כמה עשרות שנים. עד אז הזיכרון וההבנה שלנו את שהתרחש מתבססים על מידע חלקי, שבמקרים רבים הוא חסר, מתמקד בזווית צרה של האירועים ובנרטיב אחד שלהם. מקרה שכיח הוא שמידע זה הוא גם מוטא ושגוי. זו הסיבה המרכזית לכך שכמעט ארבעים שנה לאחר 1973 עדיין אין הציבור הישראלי יודע הרבה על הנסיבות האמיתיות שהובילו למלחמה. גם המחקר בנושא התקשה עד כה לבסס את ההערכות לכך.⁵⁴

ובמובן זה, הוא התייחס גם לעבודת ועדת אגרנט:

המסמכים מלמדים שבניגוד להנחה הרווחת לא כישלון המודיעין הוא שגרם למלחמה להתרחש. המודיעין לא אשם בכך שמדינת ישראל, שצבאה המצויד והמאומן היטב ישב על גדות התעלה ובקו אסטרטגי בגולן, שנתמכה מדינית וצבאית על ידי ארצות הברית, נקלעה ללא יכולת שליטה על האירועים למצב הקשה של מלחמת יום הכיפורים. ועדת החקירה בראשות השופט אגרנט חקרה את אחריות המערכת הצבאית לתוצאות הקשות של המלחמה, אבל החומר המדיני לא היה מונח לפניה, ולכן היתה מוגבלת ביכולתה לחקור חקירה מלאה אפילו את האירועים המודיעיניים

והצבאיים, לפחות את אלה המצריכים ראייה המשלבת את ההיבט הצבאי והמדיני. קל וחומר שהוועדה לא היתה מסוגלת לחקור ולהפיק לקחים על התנהלות המערכת המדינית, וגם לא יכולה היתה לשפוט כראוי את חלוקת האחריות בין הגורמים הצבאיים והמדיניים.⁵⁵

בימים אלה התעורר במלוא עוצמתו הוויכוח הנוקב בין ההיסטוריונים גלבר וקיפניס, שהעלו טענות קשות האחד כלפי משנהו באשר לעמדותיהם הבסיסיות הנוגעות לשאלת היסוד – האם המלחמה היתה בלתי נמנעת ומה אחריות הדרג המדיני לכך? הדיון בוויכוח זה ובהתייחסותו של אורי בר-יוסף חורג מהמסגרת של מאמר זה.⁵⁶

היכן החטיאה הוועדה?

במשקפת שבה עדשה אחת "משפטית" ושנייה "היסטורית", ניתן לומר כי הוועדה נמנעה מלעסוק בסוגיות "ליבה", הגם שהדבר היה בתחום סמכותה. ניתן היה לצפות, לפחות, לאמירות ברורות בסוגיות אלה:

■ הוועדה פירשה את כתב המנדט שלה כאילו הוגבלה לעיסוק "בימים שקדמו למלחמת יום הכיפורים ופעולותיו עד לבלמת האויב".⁵⁷ האם בשל כך לא התייחסה למהלכים מדיניים וצבאיים בשש השנים שחלפו מאז מלחמת ששת הימים ועד לפרוץ מלחמת יום הכיפורים? האם במתכוון נמנעה מלדון במגעים מדיניים שהתנהלו לסירוגין מתום מלחמת ההתשה באוגוסט 70? אחרי הכול, "גבולות הזמן" לא מנעו מהוועדה, ברצותה, מלהביט לאחור ומלהתייחס ל"קונספציה" גם בשלביה המוקדמים⁵⁸ ולשינויים שחלו בחברה הישראלית בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים.⁵⁹

■ האם מן הראוי היה לשנות או להתוות תפיסת ביטחון לאומי לישראל בעקבות מלחמת ששת הימים וגבולותיה החדשים, כפי שסוברים גם חלק מאנשי הצבא, שמילאו תפקידים בכירים במערכה זו?⁶⁰

הטענה היא של ישראל אין תפיסת ביטחון לאומי כמו למרבית המדינות המסודרות.⁶¹ עובדה זו זוכה להתייחסות ולביקורת, שכן מאז הניח דוד בן-גוריון על שולחן הממשלה את המסמך "צבא ומדינה",⁶² אין בנמצא מסמך מסודר, שגובש ואושר בידי הרשויות המוסמכות, המעצב את תפיסת הביטחון הלאומי – בשונה ממדינות ביטחון הננקטת על ידי ממשלות ישראל מול איומים קונקרטיים שבפניהם ניצבת המדינה.⁶³ בעניין קריטי זה ועדת אגרנט הסתפקה במשפט קצר:

אפשר לצפות מאנשי הדרג הזה (המדיני, מ.ג.), ובמיוחד משר הביטחון וראש הממשלה, שיעצבו לעצמם הערכה מדינית כללית משלהם, לטווח ארוך יותר, על יסוד המידע המדיני והניסיון שבידם.⁶⁴

הוועדה הסתפקה במילים אלו והבחינה בין הדרג המדיני לצבאי וקבעה בהמשך כי: "אבל לא כך הוא ביחס להערכת מידע צבאי בשאלה של כוונות האויב לטווח הקצר והמידי..."⁶⁵

ל"זכות" הוועדה יש לומר כי חומרים רבים שעליהם מסתמכים החוקרים, לרבות אלה שנמצאו בארכיונים בארצות הברית, לא היו לנגד חבריה. השאלה אם הימנעות הוועדה מליטן חשיבות לשאלת המדיניות נובעת מהיעדר מקורות או מהשקפת עולם, היא השאלה שיש לתת עליה תשובה.

כיוון שזו היתה השקפת עולמה של הוועדה, היא לא דנה בתפיסת ההגנה שעוצבה בידי חיים בר-לב בצורת הקמת קו המעוזים, שיטה שזכתה לביקורת.⁶⁶ מכאן קצרה היתה הדרך למסקנה, לפיה היעדר ההתרעה, ובעקבותיה פריסה לא נכונה של הסד"כ בסיני, הם שגרמו לתוצאות המרות של הימים הראשונים למערכה. הוועדה הסתפקה בדיון על מדיניות הביטחון – להבדיל מתפיסת ביטחון לאומי – שהתבססה על הבטחת ראש אמ"ן, כפי שהוצגה בממשלה ב-18 באפריל 1973, לפיה תינתן התרעה מספקת לפני תקיפה של האויב. הבטחה זו תרמה לגיבוש התפיסה של "הסדיר יבלום" עד להגעת המילואים, וכי חיל האוויר יוכל לחסל בינתיים כל תוקפנות אווירית.⁶⁷

על פלורליזם חשיבתי – במבט לאחור

ועדת אגרנט קיבלה את התפיסה ולפיה אמ"ן הוא המעריך הלאומי.⁶⁸ מכאן שהסתמכות הדרג המדיני על הערכות אמ"ן היתה סבירה. עם זאת, הוועדה המליצה לקיים "פלורליזם חשיבתי" ולשלב בהערכות המודיעין גם הערכות של משרד החוץ והמוסד.⁶⁹ בהיבט הפרקטי, חוזרת הוועדה על המלצות ועדת ירין-שרף, שהונחו על שולחן הממשלה ב-63', אושרו אך לא יושמו.⁷⁰ נוסף לכך, הוועדה המליצה על מינוי יועץ לענייני מודיעין לראש הממשלה.⁷¹ המלצות אלו נראות היום ארכאיות לאור פניה החדשות של המלחמה והאויבים החדשים המאיימים על ביטחונה של ישראל.

יועץ לענייני מודיעין אין בו די כדי לסייע לראש ממשלה בישראל בתפקידו המורכב. ואולם, פלורליזם חשיבתי הוא רעיון שראוי היה שיקרום עור וגידים. אכן, קיימים בישראל שני גופים פעילים בתחום רגיש זה: המטה לביטחון וועדת ראשי השירותים, שבה חברים ראש אמ"ן, ראש המוסד, ראש השב"כ ונציג משטרת ישראל. אך, לדעתי, שני אלה אינם

תחליף ראוי למועצה לביטחון לאומי, המופקדת על גיבוש הצעות לתפיסת ביטחון לאומי, ומעקב אחר צורך בעדכון מחד גיסא, וקיום הערכת מצב שנתית מאידך גיסא. המטה לביטחון לאומי הוקם ב־1999 וקיבל מעמד חוקי ב־2008,⁷² ואולם מאז הקמתו ועד היום הוא לא פרסם הערכות מצב שנתיות – ואמ"ן היה ונותר המעריך הלאומי, הגם שכישלונות מודיעין חזרו על עצמם גם בישראל וגם בעולם.

ומה הלאה

מלחמת יום הכיפורים עודנה מותירה שאלות פתוחות שאין עליהן מענה. ועדת אגרנט נתנה רק תשובות חלקיות ובלתי מספקות. למעשה, היא נתנה תשובה שהתמקדה רק בכשל המודיעיני.

במרכזו של הדיון ניצבת שאלת היחס בין דרג מדיני נבחר – הוא הדרג של מקבלי ההחלטות וקובעי המדיניות – לבין דרג צבאי מבצע, ועד כמה השפיעו שיקולים מדיניים על החלופות שהציב הדרג הצבאי בפני הדרג המדיני. ההחלטה שלא לבצע "מכה מקדימה" בבוקר יום הכיפורים והדיון סביב נושא גיוס המילואים הן מן ההחלטות שהתקבלו בידי הדרג המדיני והשפיעו על הדרג הצבאי. אין בכך כדי להפחית, ולו במעט, מהכשל המודיעיני. מענה לשאלות אלו אינו קשור רק בעבודת ועדת אגרנט – הוא קשור קשר אמיץ להתנהלות מקבלי ההחלטות בדרג המדיני ובדרג הצבאי גם בימים אלה.

ב־50 השנים שחלפו נצברו חומרים רבים ומגוונים המאפשרים לעבות את המחקר בתחום זה, וממילא מניחים לפתחו סוגיה חדשה – האומנם ועדת אגרנט היא מענה לחולייה של החברה, והאם תוצאות עבודתה מהוות מרפא לחוליים אלו, או, כדברי קהלת, "מה שהיה הוא שיהיה, אין חדש תחת השמש".

- Magazine*. June 5, 2017. <http://www.politico.com/magazine/story/2017/06/05/israels-secret-plan-to-nuke-the-egyptian-desert-215228>
- Broad, W. J., Sanger D. E. 2017. "'Last Secret' of 1967 War: Israel's Doomsday Plan for Nuclear Display", *The New York Times*, June 3, 2017 <https://www.nytimes.com/2017/06/03/world/middleeast/1967-arab-israeli-war-nuclear-warning.html>
27. ראו הערת שוליים
29. Cohen, A. 2011. *The Worst-Kept Secret: Israel's Bargain with the Bomb*. Columbia University Press, pp. 174-175
- ראו גם אמיר אורן, "חוטי ברזל, ברגים וקצת אטום", *הארץ*, 16.9.2011.
30. Cohen, A. 2019. "Israel's NC3 profile: opaque nuclear governance". NAPSNet Special Reports, October 11, 2019; <https://nautilus.org/napsnet/napsnet-special-reports/israels-nc3-profile-opaque-nuclear-governance>
31. כהן, ישראל והפצצה, פרק 10.
32. אבנר כהן, "איך 'הומצאה' העמימות", Cambridge History of the Nuclear Age (CHNA, 2 volumes), editors Christian Osterman and Leopoldo Nuti.: Forthcoming
33. כהן, ישראל והפצצה, פרק 16.
34. שם.
35. Cohen, A., Burr, W. 2006. "Israel Crosses the Threshold," (שוקן, 2000) *Bulletin of the Atomic Scientists*, Vol. 62., No. 3: 22-30. http://www.thebulletin.org/article.php?art_ofn=mj06cohen
36. Cohen, A. 2010. *The Worst-Kept Secret: Israel Bargain with the Bomb*. Columbia University Press
37. אבנר כהן, "על ממשל ומשילות במערכת הגרעין הישראלי: עיון היסטורי ראשוני", עמ' 8-31, חברה, צבא וביטחון לאומי, גיליון 2, 2021.
38. הערה 37, עמ' 75. יובל נאמן, שסיפר לי על אותה הפגישה, השאיר במעורפל מה היתה בדיוק המשמעות של "להמשיך". הבנתי כי המקור רומז לייצור של חומר בקיע ברמת נשק או על המשך ייצור של ליבות גרעיניות.
39. במשך עשרות שנים עצם דבר קיומה של ה-NSSM 40 היה מסווג, ורק בשנות האלפיים הוסר הסיווג. על אוסף המסמכים הנוגע לנושא ראו, Cohen, A. and Burr, W. 2006. "Israel Crosses the Threshold", National Security Archive Electronic Briefing Book (EBB) No. 189. April 28, 2006
40. Eliot, T. L. 1969. State Department Executive Secretary, to Henry Kissinger, "Briefing Book – Visit of Mrs. Golda Meir", September 19, 1969, enclosing "Background – Israel's Nuclear Weapon and Missile Programs". Top Secret/Nodis. <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB189>
41. ראו הערה 21.
42. שם, עמ' 33-40.

מה שכחה ועדת אגרנט?

- מאמר זה הוא עיבוד של פרקים מתוך עבודת הדוקטורט שזיכתה את המחבר בתואר דוקטור ואשר הוגשה לסנט אוניברסיטת בן-גוריון. הנושא: "בין אגרנט לווינגרד – סוגיות ביישום המלצות של ועדות חקירה".
- פרוטוקול ישיבה ו/של"ד של הממשלה, 7.10.73.
- דברי ח"כ אלימלך רימלט, פרוטוקול ישיבה 462 של הכנסת ה-7, 4511, 23.10.73.
- דברי ח"כ מנחם בגין, פרוטוקול ישיבה 466 של הכנסת ה-7, 4593, 13.11.73.

5. ישעיהו בן-פורת (עורך), המחודל, הוצאה מיוחדת, 1973.
6. חוק ועדות חקירה, תשכ"ט-1968, ס"ח 28.
7. ועדת החקירה הממלכתית לעניין הדליקה במסגד אל-אקצא, דו"ח הוועדה, 1969.
8. ועדת החקירה בעניין השמועות בדבר מתן תשלומים כדי להטות משחקים בליגה הלאומית בכדורגל, דו"ח הוועדה, 1971.
9. ועדת החקירה לעניין חברת "נתיבי נפט", דו"ח הוועדה, 1972.
10. אורי אבנרי, עורך העולם הזה, העלה שמות למי שראויים לכהן בוועדה, ולימים נהפך למבקר החריף. ראו גיליונות העולם הזה מהימים 1, 14 ו-21 בנובמבר 1973.
11. דו"ח ועדת אגרנט, דו"ח ראשון עמ' 1-3; דו"ח ועדת אגרנט, דו"ח שלישי, עמ' א-כ. (במאמר זה תהיה התייחסות לדו"חות ועדת אגרנט כפי שפורסמו באתר ארכיון זה"ל ובאתר המרכז למלחמת יום הכיפורים).
12. דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 19-27.
13. פרוטוקול ישיבת הממשלה ע/של"ד, 11.4.73, עמ' 2-3.
14. דו"ח אגרנט, דו"ח שני, השלמות והבהרות לדו"ח הראשון.
15. דו"ח אגרנט, דו"ח שלישי.
16. עמוס שיפרס, ממשלת רבין הראשונה, פורת, צור יגאל, 2010; מרדכי גור, ראש המטה הכללי, מערכות, 1998; שלמה גזית, בצמתים מכריעים, ידיעות ספרים, ראשון לציון, 2016.
17. ועדת כהן – ועדת החקירה הממלכתית לחקר האירועים במחנות הפליטים בכיירות, דו"ח הוועדה, 983 (להלן: דו"ח כהן).
18. ועדת וינוגרד – ועדת הבדיקה הממשלתית לחקר המערכה בלבנון 2006, דו"ח הוועדה. דו"ח חלקי, 2007; דו"ח סופי, 2008 (להלן: דו"ח וינוגרד).
19. פרוטוקול ישיבה 234 של הכנסת ה-6, עמ' 534 ואילך, 25.12.67.
20. אביגדור קלגסבלד, ועדות חקירה ממלכתיות, עמ' 89-109, נבו, שריגים ליאון, 2001.
21. דו"ח וינוגרד, דו"ח סופי, עמ' 74.
22. מכתביהם של דוד אלעזר ואלי זעירא, א"צ. ניתן גם למצוא חליפת מכתבים בין שבעה מבכירי עורכי הדין בישראל לבין ועדת אגרנט בכל הקשור להתנהלות מול דוד אלעזר.
23. בג"ץ 128/74, שמואל גונן נ' ועדת החקירה, פ"ד כח (2), 80; בג"ץ 469/74, שמואל גונן נ' ועדת החקירה, פ"ד כט (1), 635.
24. קלגסבלד, לעיל, ה"ש 20, עמ' 359-377.
25. גרעון אביטל-אפשטיין, 1973 – הקרב על הזיכרון, שוקן, תל אביב, 2013.
26. מאיר שמגר, תם ולא נשלם, פרק ז', עמ' 228, משכל – ידיעות ספרים, ראשון לציון, 2015.
27. דו"ח ועדת החקירה הממלכתית לחקר רצח ראש הממשלה יצחק רבין, דו"ח הוועדה, 1996.
28. דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 1.
29. על יכולתה של ועדת חקירה לחרוג מכתב המנדט ראו קלגסבלד, לעיל, ה"ש 21, עמ' 122-123; דו"ח כהן, עמ' 121. הוועדה הרחיבה את היקף המנדט וציינה זאת במפורש.
30. יואב גלבר, רהב, פרק א, עמ' 39-41, כנרת, זמורה-ביתן, פארק תעשיות חמ"ן, 2021.
31. הרצל שפיר, מלחמת יום הכיפורים מבט שונה, מודן, בן שמן, 2020; ישראל טל, יאיר טל, פרקים למלחמת יום הכיפורים, ידיעות ספרים, ראשון לציון, 2019.
32. חיים נדל, בין שתי מלחמות (1967-1973), מערכות, 2006; ישראל טל, ביטחון לאומי, מעטים מול רבים, דביר, תל אביב, 1996; יואב גלבר, לעיל, ה"ש 30.
33. קלגסבלד, לעיל, ה"ש 20, שער חמישי, עמ' 133 ואילך; כעמדתו של השופט אגרנט אצל פנינה להב, ישראל במשפט: שמעון אגרנט והמאה הציונית, עם עובד, תל אביב, 2008.

34. דו"ח כהן, לעיל, ה"ש 17.
35. יגאל קיפניס, 1982 – לבנון הדרך למלחמה, כנרת, זמורה-דביר, פארק תעשיות חמ"ן, 2022.
36. דו"ח וינוגרד, הדו"ח ההלקי והדו"ח הסופי.
37. אורי בר-יוסף (עורך), האם ניתן היה למנוע את המלחמה, המרכז למלחמת יום הכיפורים, ספטמבר 2019; אורי בר-יוסף, "ההיסטוריוגרפיה של מלחמת יום הכיפורים: דיון מחודש במחדל המדיני והצבאי", עיונים בתקומת ישראל 23, עמ' 5, 2013; גלבר, לעיל, ה"ש 30, הטוען שהמלחמה היתה בלתי נמנעת; יגאל קיפניס 1973, 2012. ב-2022 פרסם קיפניס מהדורה חדשה ונותר עקבי בעמדתו, לפיה ייתכן שהתנהלות אחרת של הדרג המדיני היתה מונעת את המלחמה.
38. דו"ח אגרנט, דו"ח שני, עמ' 177.
39. אורי בר-יוסף, הצופה שנרדם, זמורה-ביתן, לוד, 2001; עמירם אזוב, בלימה, מודן, צה"ל, משרד הביטחון, תל אביב, 2023.
40. גלבר, לעיל, ה"ש 30; בר-יוסף, לעיל, ה"ש 39; ראו גם אצל שפיר, ה"ש 31; טל, ה"ש 31.
41. הריון, לעיל, ה"ש 37.
42. דו"ח אגרנט, דו"ח שני עמ' 60-175.
43. יעקב חסדאי, אמת בצל המלחמה, עמ' 7-9, זמורה-ביתן-מודן, תל אביב, 1978.
44. שם, עמ' 54.
45. שם, עמ' 55.
46. עמנואל ולד, קללת הכלים השבורים, שוקן, תל אביב, 1987.
47. יגאל קיפניס, לעיל, ה"ש 41.
48. צבי לניר, ההפתעה הבסיסית: מודיעין במשבר, הקיבוץ המאוחד, המכון ללימודים אסטרטגיים, אוניברסיטת תל אביב, 1983.
49. שם, עמ' 60.
50. נדב מולצ'רסקי, "הקונספציה ביד הלשון: ועדת אגרנט והפיכתה של קונספציית מודיעין לקונספציית זיכרון", עמ' 34, עיונים בתקומת ישראל, גיליון 23, 2013. מאמר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט של המחבר שהוגשה לאוניברסיטת UCLA.
51. בר-יוסף, לעיל, ה"ש 39.
52. איתי ברון, המחקר המודיעיני, המרכז למורשת המודיעין, 2021.
53. יואב גלבר, לעיל, ה"ש 30, עמ' 10.
54. קיפניס, לעיל, ה"ש 41, עמ' 17.
55. שם, עמ' 16.
56. יזהר באר (עורך), באתר פרות קדושות, נובמבר 2022, דצמבר 2022, ינואר 2023.
57. דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 1-3.
58. דו"ח אגרנט, דו"ח שני, עמ' 60-100.
59. דו"ח אגרנט, דו"ח שלישי, עמ' 1-65.
60. ראו ישראל טל, לעיל, ה"ש 32; הרצל שפיר, לעיל, ה"ש 31; עמנואל סקל, הסדיר יבלום, ספרית מעריב, תל אביב, 2011; חיים נדל, לעיל, ה"ש 32.
61. גדי איזנקוט: "לישראל אין תפיסת ביטחון לאומי סדורה כמו במרבית המדינות המתוקנות", *The Marker*, 20.1.2020; דן מרידור-אלדדי, "תפיסת הביטחון של ישראל", המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר 182, 2018.
62. דוד בן-גוריון, "צבא ומדינה", מערכות, 279-280, 1981 (מסמך שבן-גוריון הכין ב-1953); ראו עופר שלח, האומץ לנצח, משכל, תל אביב, 2015.
63. גדי איזנקוט, "אסטרטגיית צה"ל", אתר צה"ל, 2015 (המסמך עורכן ב-2018); גם מרידור-אלדדי, לעיל, ה"ש 61.

64. דו"ח אגרנט, דו"ח שני, כרך ראשון, עמ' 19.
65. שם, שם.
66. אבירם ברקאי, פתאום היתה מלחמה, כנרת, זמורה, דביר, פרק תעשיות חמ"ן, 2022; סקל, לעיל, ה"ש 60.
67. פרוטוקול התייעצות מדינית-צבאית אצל ראש הממשלה, א"צ.
68. דו"ח אגרנט, דו"ח שני, עמ' 173-175.
69. שם, עמ' 177-178.
70. דו"ח אגרנט, דו"ח ראשון, עמ' 15-17.
71. שם, עמ' 18-19.
72. חוק המטה לביטחון לאומי, התשס"ח-2008, ס"ח 833.

"סבירות נמוכה ואפילו נמוכה מנמוכה"

1. לדיון מפורט יותר בנושא זה ראו אורי בר-יוסף, התאוששות: צה"ל במבחן מלחמת יום הכיפורים, חלק ב', דביר, מודיעין, 2023.
2. דבר, עמ' 3, 3.4.74.
3. יואב גלבר, רהב: דרכה של ישראל אל מלחמת יום הכיפורים, 1970-1973, עמ' 10, 16, 14, 384, 551, 602, דביר, 2021.
4. הרצל שפיר, מלחמת יום הכיפורים – מבט שונה, עמ' 50, מודן, בן שמן, 2020.
5. אורי בר-יוסף, מתקפת פתע: מנהיגות ומודיעין במבחן העליון, עמ' 80-83, מודיעין, דביר, 2019.
6. מזכירות הפיקוד העליון, לשכת הרמטכ"ל, "דיון אופרטיבי – גבולנו הגובל עם מצרים", עמ' 26, 21.11.68, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון 10/2013-10.
7. "חלוקת תקני כ"א לשנת 1973 לפי מערכים", א"צ 168-383/1975, <https://kippur-center.nyc3.digitaloceanspaces.com/vaada/1975-383-168.pdf>; עדות ראש אמ"ן, אלוף אלי זעירא, בפני ועדת החקירה – יום הכיפורים, 7.11.73, ישיבה א', עמ' 5. א"צ.
8. צי"ח ראש אמ"ן לשנת 1973, א"צ 168-383/1975, <https://kippur-center.nyc3.digitaloceanspaces.com/vaada/1975-383-168.pdf>
9. לרשימת סימנים מעידים בחזית המצרית ראו "סימנים מעידים למלחמה 24 ספטמבר – 6 באוקטובר 1973, ומידת נכונותם בעתיד" (מקור בלתי ידוע) <https://archive.kippur-center.org/Intelligent-files/signs-of-war-240973-061073.pdf>
10. לשכת ראש אמ"ן, "הנדון: התרעה מודיעינית", 16/6/72, א"צ <https://archive.kippur-center.org/mid-southern-command/atraa-modinit-june73.pdf>
11. ועדת אגרנט, עדות אלי זעירא, ישיבה י"ג (אחר הצהריים), א"צ 9.12.73, 34.
12. הפרופסורים דוד איילון ופסח שנער היו מחברי המילון הערבי-עברי הנפוץ בישראל ומוריהם של רבים מקציני היחידה.
13. עדות ראש מחלקת המודיעין של חיל האוויר, אל"מ רפי הר-לב, בפני ועדת אגרנט, עמ' 1273, 17.12.73, א"צ.
14. רונן ברגמן ואור פיאקוב, "המרגל מספר 2", ידיעות אחרונות, 7 ימים, 23.9.2020.
15. צבי זמיר ואפרת מס, בעיניים פקוחות, עמ' 129, כנרת, זמורה-ביתן, אור יהודה, 2011.
16. זעירא, מיתוס מול מציאות, עמ' 155.
17. עדות ראש המוסד, צבי זמיר, בוועדת אגרנט, עמ' 213, 29.11.73.
18. אורי בר-יוסף, המלאך: אשרף מרואן, המוסד והפתעת מלחמת יום הכיפורים, עמ' 128-168, זמורה-ביתן, מודיעין, 2018.